

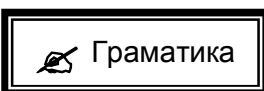
Надія БЕКЕШ

НІВЕЛЯЦІЯ РОДОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ У МНОЖИННІЙ ПАРАДИГМІ ІМЕННИКІВ

Множинна парадигма іменників сучасної української мови характеризується високим ступенем уніфікації флексій у відмінкових формах різних за генезою субстантивів, що свідчить про її докорінну перебудову в ході історичного розвитку. Імпульсами трансформаційних процесів послужила ціла низка явищ фонетико-морфологічного порядку, серед яких суттєва роль належала граматичній аналогії, або уподібненню форм на підставі схожості їх граматичних функцій.

Найбільш помітним морфологічним явищем в історії форм множини стало вирівнювання закінчень іменників різних основ у давальному, орудному і місцевому відмінках за аналогією до флексій відповідних відмінків іменників жіночого роду колишніх *-ā/-jā* -основ, унаслідок чого між словозмінними типами майже повністю втрачено розрізнення за родовою ознакою. Зневиразнення родових відмінностей у множинній парадигмі особливо відчутне на фоні іменникової словозміни в однині, де рід продовжує зберігати першорядну вагу у визначенні сучасних типів субстантивного відмінювання.

Витіснення флексіями *-ам*, *-ами*, *-ах* архаїчних закінчень, притаманних іменникам різних основ і родів у давальному, орудному та місцевому відмінках множини, не можна, однак, вважати цілком dokonаним історичним фактом. Про живомовний, хоч і локально обмежений, характер згаданого явища свідчать дані сучасних діалектів. Так, у ряді південно-західних і поліських говірок спостерігаємо розмаїтість закінчень у відмінкових формах іменників не *-ā/-jā* -основ: з одного боку, тут, як і в більшості говорів, виступають флексії *-ам*, *-ами*, *-ах* (тип *синам*, *синами*, *синах*), а з іншого, – фонетичні відповідники давніх закінчень *-ō-jo-*, *-й-*, *î-* основ, напр.: *столом*, *волом*, *сыном*, *гостем*, *конем*, *гусем* (давальный відмінок), *из бараны*, *из быкы*, *вілми*, *сынми* (орудний), *быках*, *дубох*, *сынох*, *гостех*, *конех* (місцевий). До того ж, рефлекси архаїчних закінчень давального і місцевого відмінків *-ом*, *-ах* здобули значне поширення в галицько-буковинській групі говорів, де вони закріпилися за іменниками з основою на м'який приголосний, у тому числі і *-а*-основами тип *кон'ом*, *гос'т'ом*, *л'уд'ом*, *газдин'ом*; *на кон'ох*, *гос'т'ох*, *л'уд'ох*, *газдин'ох*). В орудному множини в цих діалектах конкуренцію *-ами* складають флексії колишньої двоїни *-ема*, *-има*, *-іма*, *-*

ома. -ма. Строката мозаїка словозмінних моделей вказує на те, що процес вирівнювання форм за зразком закінчень іменників жіночого роду колишніх *-ā/-jā*-основ у ряді українських говорів триває й досі.

З принципово іншим напрямком граматичної аналогії (і, як побачимо далі, новим), що веде до подальшої нівеляції родових відмінностей у множинній парадигмі іменника, стикаємося при аналізі діалектних форм родового відмінка множини. У межах згаданих форм найбільшу увагу привертануть словозмінні моделі іменників жіночого і середнього родів типу *сестр'їу, хат'їу, ноч'їу, сел'їу*, які відображають вплив закінчення родового множини чоловічого роду. Спроба глибшої інтерпретації цього явища вимагає простежити його зародження і динаміку на попередніх етапах мовного розвитку.

За походженням закінчення *-їу* сягає давньоукраїнського *-овь* – флексії родового відмінка множини невеликої групи іменників чоловічого роду колишніх *-й*-основ. Як свідчать писемні джерела, у ранній давньоукраїнській період (приблизно IX-XIII ст.) індукція з боку *-овь* охопила виключно субстантиви чоловічого роду, передусім давніх *-ǫ/-jǫ*-основ. На думку дослідників, підрунтям цього процесу послужило нерозрізнення форм родового відмінка множини і називного-знахідного відмінків однини іменників *-ǫ/-jǫ*-основ¹. Крім того, перейняття *-овь* субстантивами чоловічого роду було безпосередньо пов'язане з подальшим перегруповуванням іменників за родовою ознакою: саме з цією флексією асоціювалось уявлення про родовий відмінок множини чоловічого роду. У пізніший період розвитку давньоукраїнської мови (XIV-XVIII ст.) до сфери впливу *-овь* потрапили й інші субстантиви чоловічого роду, зокрема колишніх *-)* – та основ на приголосний, які разом з іменниками давніх *-ǫ/-jǫ*-основ й *-й*-основ утворили спільний тип відмінювання. Проникнення ж *-овь* у форми родового множини іменників жіночого і середнього родів у цей період мовного розвитку засвідчене поодинокими прикладами².

Отже, з погляду діакронії індукція з боку закінчення *-й*-основ виявилася головним чином у межах іменників одного граматичного роду. Якщо ж взяти до уваги, що до кінця давньоукраїнської доби іменники чоловічого роду в давальному, орудному і місцевому відмінках переважно вирівняли свої флексії за зразком *-ā/-jā*-основ, то в родовому множини вони отримали виразний формальний показник їх родової належності.

¹ Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. – М., 1957. – С. 263; Булаховський Л.А. Историчний коментарій до української літературної мови. Морфологія. Іменники // Вибрані праці. В 5т. – Т.2. – К., 1977. – С. 296; Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – С. 83.

² Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. – К., 1928. – С. 1-41; Керницький І. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. – К., 1967.

Звідси очевидно, що саме в цій граматичній формі зберігалась опозиція іменників за родовою ознакою.

Однак, уже перші дослідники українських діалектів відзначають закінчення *-iŭ* в іменниках жіночого і середнього родів. Не можна оминати в цьому зв'язку й спостереження О.Шахматова: „в усіх російських наріччях закінчення *-ов*, *-ев* замінили давнє *-ъ* в іменах чоловічого роду. Проникнення їх в основи жіночого роду відоме, втім, не тільки в російському, але також у білоруському й українському, відбулося вже в окремому, відособленому житті цих наріч. Це видно з того, що подібні утворення, по-перше, засвідчуються майже тільки сучасною мовою; по-друге, з того, що і в сучасній мові вони не отримали загального поширення”³.

Дані сучасних українських діалектів узгоджуються з наведеним спостереженням, проте воно потребує істотної конкретизації. Як показує аналіз, вирівнювання флексій іменників жіночого і середнього родів у родовому відмінку множини виявляється неоднаково в різних наріччях. Найбільш значною за сферою впливу форма на *-iŭ* є в говорах південно-західного наріччя – наддністрянському, подільському, волинському, надсянському, бойківському, гуцульському, покутсько-буковинському. Індукції з боку *-iŭ* чи його фонетичних відповідників підпадають насамперед іменники жіночого роду, напр.: *баб' iŭ*, *дорог' iŭ*, *коз' iŭ*, *ног' iŭ*, *пчол' iŭ*, *сестр' iŭ*, *хат' iŭ* (*-ā/-jā*-основи); *ноч' iŭ*, *т' in' iŭ*, *миш' iŭ*, *кос' t' iŭ*, *печ' iŭ* (*-i-*), *бров' iŭ*, *букв' iŭ*, *крокв' iŭ*, *церкв' iŭ* (*-и-*). Серед іменників середнього роду нове закінчення більшою мірою переймають колишні *-ō/-jō*-основи, меншою – основи на приголосний, напр.: *в' ikn' iŭ*, *озер' iŭ*, *плеч' iŭ*, *ребр' iŭ*, *сел' iŭ*, *серц' iŭ*, *йаблук' iŭ* (*-o/-jo-*); *в' i mn' iŭ*, *порос' at' iŭ*, *тил' at' iŭ* (*-n,-t-*). У названих говорах флексія *-iŭ* характерна й для тих іменників чоловічого роду, які в багатьох інших діалектах зберігають фонетично змінені історичні закінчення або ж закріпились із закінченням *-ei*, напр.: *гос' t' iŭ*, *кон' iŭ*, *газд' iŭ*, *слуг' iŭ*⁴. Менш виразно уніфікація флексій за моделлю субстантивів чоловічого роду виявляється в закарпатському говорі. За спостереженням І.Панькевича, закінчення *-iŭ* (*-ьiŭ*, *-o*, *-yŭ*, *-yu*) переймають іменники різних родів та основ лише в частині говірок, напр.: *баб' iŭ*, *дорог' iŭ*, *сестрьiŭ*, *козоy*, *кост' ьiŭ*, *миш' iŭ*, *ноч' yŭ*, *пол' yŭ*, *сел' yŭ*, *кон' yŭ*⁵. Згасання процесу вирівнювання у формах із закінченням *-iŭ*

³ Шахматов АА. Историческая морфология русского языка. – М., 1957. – С. 352.

⁴ Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, – Львів, 1957. – С. 120-122; Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. – К., 1928. – С. 49-50; Мельничук О.С. Південноподільська говірка села Писарівки, Колимський район Одеської області // Діалектологічний бюлетень. – К., 1951. – Вип.3. – С. 64 та ін.

⁵ Там само.

⁶ Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. – Прага, 1938.

відзначаємо на периферії південно-західного наріччя – в лемківських говірках, у яких інновації типу *сестр'ї*, *сов'ї*, *коз'ї* виступають рідко⁷.

Лінгвогеографічний аналіз діалектних форм з секундарною флексією -*ї* засвідчує їх перевагу в значній частині наддністрянських і волинських говірок; ці форми широко відомі і в інших південно-західних говорах, де вони вживаються як єдині або як паралельні до творень з фонетично закономірними закінченнями⁸.

Поширення форм на -*ї* у південно-західному наріччі не залишилося непоміченим ще першими дослідниками українських діалектів. К. Михальчук, зокрема, вважав їх виключно особливістю правобережноукраїнських, за його класифікацією, говірок⁹. Проте наступні діалектологічні студії й особливо наочно АУМ фіксують інновації з секундарним -*ї* у значній частині говірок південно-східного наріччя. Лінгвогеографічне обстеження цих форм вказує на те, що закінчення -*ї* більшою мірою переймають іменники жіночого роду колишніх -*ā*-/*jā*-основ порівняно з субстантивами інших родів та основ. За даними АУМ, форми *баб'ї*, *сестр'ї*, *хат'ї*, *стр'їх'ї* відносно рівномірно розподіляються по території степового і середньонаддніпряньського говорів, виступаючи як паралельні варіанти до форм з нульовою флексією¹⁰. Загалом же в південно-східних діалектах індукція з боку -*ї* виявляється слабше, ніж у південно-західному ареалі, однак вона помітно розхитує родові протиставлення у формах генетива.

Дослідження інновацій на -*ї* у північних говорах показує, що вирівнювання закінчень іменників жіночого роду за аналогією до іменників чоловічого роду не заторкнуло більшості східно- й середньополіських говірок, а в тих говірках, де таке вирівнювання все ж простежується, воно має обмежений характер, тобто уніфікації підпадають лише певні групи слів. Більшу вживаність форм на -*ї* засвідчено в західнополіському говорі та в південно-східній частині середньополіського. За даними АУМ, у західнополіських говірках форма *баб'ї* // *баби* вживається як єдина або паралельна до *баб* на всій території їх поширення, за винятком східної

– С. 218–219, 224, 228, 232.

⁷ Верхратський І. Про говір галицьких лемків, – Львів, 1902. – С. 121; Атлас української мови. – У 3 т. – 1988. – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988. – Карта 195–196.

⁸ Там само. – Карта 195–196, 198.

⁹ Михальчук П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / Под ред. П. Чубинского. – СПб., 1872. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 531.

¹⁰ Атлас української мови. У 3 т. – К., 1984. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – Карта 219.

частини; форми ж *сов'їу // совуу, коз'їу // козуу* фіксуються вже рідше¹¹.

Порівнюючи поширення аналогічних утворень на *-їу* у трьох українських наріччях, доходимо висновку, що родовий відмінок множини іменників із закінченням колишніх *-ї*-основ є характерною рисою багатьох говорів південно-західного наріччя: наддністрянського, волинського, бойківського, надсянського, гуцульського, подільського, покутсько-буковинського. У цих говорах сформувалася виразна морфологічна тенденція до уніфікації флексій іменників різних родів у даному відмінку. У цьому південно-східному ареалі сфера впливу *-їу* більш обмежена, повсюдне поширення таких форм, як *баб'їу, сестр'їу, хат'їу, стр'їх'їу* вказує на лексикалізований характер індукції; водночас аналогічні утворення, виступаючи як паралелі до закономірних форм, порушують флексійне протиставлення за ознакою роду. Північні говори є найбільш консервативними з погляду вирівнювання закінчень у родовому відмінку множини за аналогією до *-їу*; хоча цей процес заторкнув і їх, виразніше виявившись у частині західно- і середньополіських говірок, ніж східнополіських.

Дослідження форм на *-їу* у сучасних говорах підтверджує думку про те, що в ході мовного розвитку сфера впливу закінчення колишніх *-ї*-основ щораз зростає. На попередніх етапах вона охоплювала тільки субстантиви чоловічого роду, оскільки з розпадом давньої системи відмінювання за основами першорядна роль у виформуванні нової почала належати родовому факторові. З поступовим перейняттям *-їу* іменниками інших родів на сучасному синхронному зрізі родова ознака втрачає своє значення. Це припущення підтверджується говорами, в яких уніфікація закінчень у родовому відмінку множини за зразком колишніх *-ї*-основ досягла високого ступеня, охопивши більшість іменників жіночого і середнього родів. У світлі сказаного вирівнювання флексій генетично різних субстантивів у цьому відмінку є закономірним й еволюційно виправданим: воно ніби довершує перебудову словозмінної системи у множині без урахування родових протиставлень.

¹¹ Там само. – Т.2., Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – Карта 195 – 196.